

ГЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ

СЕРІЯ: ГОЛОДОМОР

Василь
МАРОЧКО

Територія Голодомору
1932-1933 рр.

ВАСИЛЬ МАРОЧКО

**ТЕРИТОРІЯ
ГОЛОДОМОРУ
1932–1933 рр.**

Київ 2014

Серія: “Голодомори”

Марочко Василь. Територія Голодомору 1932–1933 рр. –
Київ, 2014 – 64 с.

У книзі в науково-популярному форматі розповідається про формування території Голодомору 1932–1933 рр. Простежено відмінності між голодом та Голодомором, процес перетворення в Україні голоду в Голодомор-Геноцид. У порівнянні з ситуацією в Україні розглянуто Голодомор на Кубані, в Казахстані та Поволжі. Показано, що прояви голоду в інших регіонах Росії, зокрема і прикордонних з Україною зонах не мали характеру Голодомору й не були викликані цілеспрямованим курсом Москви на винищення населення шляхом терору голодом.

Для всіх, хто цікавиться минулим України.

Автори проекту “Друга світова. Український вимір”
доктор історичних наук, професор Віктор Брехуненко,
доктор історичних наук, професор Анатолій Бойко

Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Інституту української археографії та джерелознавства
НАН України як науково-популярне видання

Усі права застережено. Передрук будь-якої частини
цього видання у будь-якій формі та будь-яким способом,
зокрема й електронним, без письмової згоди
авторів проекту заборонено

ВСТУП

Виповнилося 80 років жахливої національної трагедії українського народу – штучного Голодомору-Геноциду 1932–1933 рр., створеного більшовицьким режимом в Україні. Відходять у небуття очевидці і жертви жахливого лихоліття, демонтована тоталітарна номенклатурно-тиранічна імперія сталінізму, а пам'ять про злочин Голодомору-Геноциду не згасає. Вона жила у селянських родинах, але про неї боялися згадувати навіть пошепки, тому що зачаїлися біль і жах, невимовна скорбота, а подекуди страх і пересторога, заподіяні страхітливим шоком від побаченого та перенесеного в ті апокаліптичні роки. Сумні і вікопомні події нашої драматичної історії, які справді можна сприймати лише із бромом, виринають дивним калейдоскопом ювілейних дат, викликаючи національне почуття гідності, а також – гіркоти втрат, сорому і гніву, нестерпного болю, неприхованої ненависті до кривдників і людиноненавистницької ідеології.

Визнання Голодомору актом Геноциду виявилось довгим і тернистим шляхом українців до Храму, їх прозрінням та усвідомленням християнських цінностей, адже мільйони закатованих Голодомором хліборобів були поховані без належного церковного обряду. Купка політичних авантюристів, яка передала необмежену владу одній особі – Й. Сталіну, вершила долями людей, морила їх голодом і нищила фізичним терором. Жодного каяття і всепрощення з боку їхніх спадкоємців – українських комуністів, які не лише ігнорують факт Голодомору, але й чинять відчайдушний опір його політично-правовому визнанню. Цинічна і зухва-

ла поведінка. Сотні пам'ятників Леніну, які стоять у селах України, а тим паче їх спорудження на "честь" Сталіна – монументальне свідчення наруги над полеглими від голодоморів та репресій селян, учителів, священників, робітників, студентів. Пам'ятники вождям тоталітарного минулого є законсервованою бомбою уповільненої дії в Україні. Українське суспільство і надалі буде водити хороводи довкола монументів збанкрутілих ідеологій та їхніх творців, якщо не прокинеться, не усвідомить власну гріховність від байдужого споглядання над зухвалістю дій неосталіністів, які проникли до державних органів влади і руйнують українську національну пам'ять.

Шлях до Храму національної єдності надто тернистий, але тема Голодомору мала б згуртувати український народ, адже ідеться про факт його жертвовності. Дні Скорботи і Пам'яті, започатковані у далекому 1993 р., набули офіційного впровадження на державному рівні лише восени 1998 р. Вони стали загальнонаціональним меморіальним заходом. Перший крок до Храму об'єднав більшість українців в Україні та поза нею, проте лишалися політичні сили, які вороже поставилися до урядових ініціатив з увічнення пам'яті полеглих від штучного голоду українських селян. У 1998 – 2003 рр. громадські і державні установи розгорнули діяльність у світі щодо міжнародного визнання Голодомору геноцидом, відбулися парламентські слухання в Україні, зустрічі і промови офіційної делегації в ООН. Різні країни почали давати політично-правову оцінку Голодомору, визнаючи його геноцидом.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про Голодомор 1932–1933 років в Україні", перша стаття якого констатувала факт геноциду українського народу. Закон викликав шалений спротив сталіністів в Україні та в Росії, ніби визнання злочину проти людяності було замахом на почуття та національні інтереси росіян. Російська політична номенклатура та частина інтелектуаль-

ної еліти об'єдналися єдиним хрестовим походом проти рішення Верховної Ради України, відтак і суверенного права українського народу.

Сімдесят років поспіль українці прагнули покарання причетних до злочину проти мирного населення, замордованого штучним голодом. Нарешті справедливість взяла гору. Але Росія й далі прагне заперечити факт Геноциду українців й тисне у відповідному ключі на інші держави. Знайшлися й поплічники цієї позиції, глибоко аморальної перед мільйонами жертв. Закон 2006 р. не передбачав і не вимагав жодної компенсації від Росії, керівництво якої проголосило себе спадкоємцем СРСР. Вимагати матеріальної компенсації від республіки, народ якої також частково постраждав у роки Голодомору, було б безглуздо і цинічно.

Політична та правова оцінка Голодомору-Геноциду українським парламентом восени 2006 р. виявилася цілком логічною і послідовною, враховуючи той факт, що УРСР була засновником ООН у 1945 р., ухвалювала Конвенцію 1948 р. про запобігання геноциду та ратифікувала її в 1951 р. Злочин геноциду та покарання за нього зафіксовані у Кримінальному кодексі України (ст.442). 22 травня 2009 р. Головне слідче управління Служби безпеки України порушило Кримінальну справу №475 за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 рр., спираючись на міжнародне і національне законодавство, а також здійснивши системне розслідування, вивчення сотень томів справ, опитавши свідків, наукових експертів та провівши десятки слідчих експертиз. **Апеляційний суд м. Києва, розглянувши на своєму засіданні від 10 січня 2010 р. кримінальну справу № 475, констатував факт геноциду в Україні в 1932–1933 рр.** Суд також визнав Й. Сталіна, В. Молотова, П. Постишева, Л. Кагановича, В. Чубаря, С. Косіора, М. Хатаєвича винними в організації злочину геноциду проти частини українців, але закрити справу у зв'язку зі смертю цих осіб.

Суд встановив, що Голодомор-Геноцид здійснювався через такі репресивні механізми та способи:

- встановлення для України нереально-завищеного плану хлібозаготівель, який неможливо було виконати;
- занесення за рішенням ЦК КПБУ обкомів та райкомів партії цілих районів, населених пунктів, колгоспів, сільських рад на так звані “чорні дошки”, що означало блокування їх спецзагонами та військами, недопущення виїзду населення за межі цих територій, вилучення всіх продуктів харчування, заборону торгівлі;
- ізоляція території України спеціальними озброєними загонами, військовими частинами та міліцією, щоб не допустити виїзду за межі республіки населення, яке потерпало від голоду;
- заборона листування;
- запровадження “натуральних штрафів”, тобто вилучення картоплі м’яса та інших продуктів харчування;
- проведення постійних обшуків із вилучення зерна, насінневих запасів, майна, одягу, всіх продуктів харчування та готової їжі;
- посилення репресій, включаючи розстріли осіб, які чинили опір діям влади, тощо;
- прийняття рішення щодо депортації селянських родин.

Ставлення до Голодомору має бути морально чистим, а його висвітлення – винятково професійним. Російські колеги, які вивчають проблеми голоду в Росії, а також деякі українські історики наполегливо прагнуть через маніпулювання різними термінами вихолостити сутність цієї трагедії. Спекулюючи на тому, що штучний Голодомор косив також Кубань та Казахстан, а явища голоду фіксуються в деяких регіонах Росії, вони нав’язують заміну поняття “Голодомор в Україні” на безлике поняття “загальносоюзний голод”. Це підступно нівелює геноцидну складову Голодомору. А відтак нагальною є потреба докладно порівняти ситуацію в Україні та інших частинах СРСР.

Голодомор: тлумачення терміну і явища

Термін Голодомор дослівно означає – морити, виморювати штучним голодом за допомогою карально-репресивної політика масового винищення мирного населення, а також одночасність і масовість випадків смерті внаслідок фізичного виснаження від тривалого недоїдання, вживання різних сурогатів. Зазвичай Голодомор ототожнюють з кількістю померлих, але існують ознаки соціально-психологічної аномалії його походження: мутація психіки голодних людей, поїдання котів, собак, гризунів, дохлої худоби, трупів померлих родичів та односельчан, людоїдство, втрата святості і страху смерті. Наявність цих ознак, перелік яких можна доповнити, розкриває соціальну сутність самого явища Голодомору. Він є наслідком свідомої соціально-економічної політики партійно-радянських органів влади в УСРР 1931–1933 рр., відтак Голодомор є організаційно-політичною формою масового народобивства, засобом упокорення бунтівних селян. Від середини 1990-х рр. поняття Голодомор є ключовою категорією низки законодавчих актів та виконавчих нормативно-правових рішень і постанов.

Явища голоду та Голодомору відрізняються між собою. **Голод – це фізіологічний стан організму, зумовлений відсутністю необхідної норми хліба, калорій, овочів, інших продуктів харчування.** Натомість *Голодомор* передбачає не просто поширення голоду, а й використання спеціальних заходів з масового знищення людей у штучно створених соціально-територіальних резерваціях: режим “чорних до-

8/ХІ 1932р
№ 1043

ПОСТАНОВА

РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УСРР

Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах

Рада народніх комісарів УСРР зважачи на вимоги даної нижченаведеної інструкції про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах Харків, 20 січня 1932 р.

Голова Ради народніх комісарів УСРР В. ЧУБАР.
Нарічний Справ Ради народніх комісарів УСРР В. ЛЕГКИЙ.

ОГОЛОШЕННЮ В ПРЕСІ НЕ ПІДЛЯГАЄ.

ІНСТРУКЦІЯ

Про боротьбу з куркульським впливом у колгоспах

Щоб подолати куркульський опір хлібозаготівлі — встановити занесення на чорну дошку колгоспів, що відносно саботують злучу (продаж) хліба державним планом.

1. До колгоспів, занесених на чорну дошку, вжити таких заходів:

а) негайно прийняти цілковитий довіз праці, повертати та державну торгівлю.

б) Припинити торгівлю і провести в спосіб цілковитого зв'язу з відповідними краймиць усього планового праці.

в) Цілковито заборонити колгоспну торгівлю і колгоспників і для одноосібників.

г) Припинити всіляке кредитування та допомоги, ступити різні види кредитів і інші фізичні.

свої зобов'язання цих колгоспів, колгоспників та одноосібників.

2. Провести перевірку складу колгоспів та очищення їх від контрреволюційних елементів — організаторів зриву хлібозаготівель.

3. Занесення окремих колгоспів на чорну дошку, а також попередження про занесення до списку колгоспів, що незалежно виконують державні завдання з хлібозаготівель провадиться постанововою обліжконком.

4. Зобов'язати обліжконками негайно повідомляти РНК про факти занесення на чорну дошку колгоспів.

Нарічний Справ Ради народніх комісарів УСРР В. ЛЕГКИЙ.

шок”, унеможливлення виїзду за хлібом до інших регіонів, позбавлення їжі непрацюючих і дозоване харчування зайнятих на польових роботах колгоспників, форми і методи так званої хлібозаготівлі. Офіційне визначення “хлібозаготівлі”, яке траплялося у багатьох постановках партійно-радянських органів влади, не можна сприймати дослівно, бо тоді це були не буденні акції з метою подальшого продовольчого забезпечення населення. Насправді відбувалися

відверті реквізиції, цілеспрямоване застосування індивідуальних і групових форм “судових репресій” проти основних виробників зерна, свідомі дії влади для позбавлення продовольства великих груп людей – дітей, осіб похилого віку, колгоспників і селян-одноосібників.

Колгоспи і радгоспи, які фактично були власниками виробленої продукції, не продавали її державі за фіксованими цінами, а “здавали” безкоштовно. Навіть так звана державна насіннева позика вираховувалася із колгоспних фондів, яку партійна верхівка стягувала одразу після жнив. Ринкові механізми еквівалентного обміну були зруйновані, а колгоспи вважалися сталінськими зерновими фабриками, на яких працювали фактично кріпосні селяни. Форми та особливо методи здійснення хлібозаготівлі не лише спричинили Голодомор, але й були його функціональною ознакою, тобто свідомою політикою позбавлення мільйонів селян хліба, продовольства.

Термін “Голодомор” уперше з’явився на сторінках пражського видання “Vecernik” у 1933 р., коли західні політики замовчували факт голоду, натомість виник громадський рух із закликами про допомогу українцям. У німецькомовних виданнях 1930-х рр. вживалися поняття “Hungerkatastrophe” (голодова катастрофа), “Hungersterbens” (смерть від голоду), у яких лінгвістична і соціально-політична складова поєднані, тобто присутній оціночний політологічний елемент. Однак існували нейтральні філологічні тлумачення – “Famine”, “Glod”, “Hunger”, які супроводжувалися різними ідеологічними та політичними висновками стосовно причин голоду.

Хто жертви – селяни чи українці? Ці поняття не можна розмежовувати в історичному сенсі, спираючись уможлядно на положення Конвенції 1948 р. про запобігання геноциду. Задавнена дискусія про національне вістря Голодомору, тобто кого нищили – українців чи селян, є наслідком термінологічної плутанини та свідомих маніпуляцій. Перепис 1926 р. зафіксував абсолютну більшість укра-

Й. Сталін та Л. Каганович

їнців серед сільського населення. З 23,5 млн селян – 88% були етнічними українцями. Українські селяни відрізняли себе від сільської польської, німецької, російської, єврейської етнічних меншин. У листуванні Й. Сталіна з Л. Кагановичем та В. Молотовим у 1932 р. виокремлюється саме національна складова, тому слова “Україна”, “українці”, “Україну можемо втратити” витіснили політологічні визначення – радянська, соціалістична тощо.

Питання про національну ідентичність жертв Голодомору, відтак і національну складову Геноциду, має розглядатися за фактом злочину, який було учинено на території села, району, області, республіки. Для цього необхідно встановити територію Голодомору, враховуючи наявність відповідних ознак, стадій переростання голоду в Голодомор. Територія має адміністративні і географічні кордони, а територія Голодомору, крім цих характеристик, локальну

інтенсивність смертності та масовості соціально-психологічних аномалій.

Формування території Голодомору настало тоді, коли соціально-фізіологічні ознаки недоїдання та голодування переросли у масові прояви морально-психічних і патологічних зрушень людської поведінки (масові випадки людоїдства, труподства, вживання дохлої худоби, котів, собак, гризунів, втрата страху і святості смерті, виготовлення їжі з різних сурогатів, припинення офіційної реєстрації смертності відповідними органами тощо), а демографічні наслідки свідчили про масову смертність і порушення динаміки природного приросту населення.

В. Молотов

Адміністративно-територіальне розширення території Голодомору відбувалося послідовно під впливом руйнівної сили карально-репресивних заходів: податкового тиску на заможних селян, застосування натуральних штрафів і плану твердого завдання одноосібникам, конфіскації хліба та продовольства, позбавлення селян худоби, реманенту, житла, присадибної землі, занесення сіл на “чорні дошки”, депаспортизації селян, заборони продажу селянам залізничних квитків, затримка розрахунків за трудовні, примусове повернення розданого хліба, унеможливлення міжнародної продовольчої і системної внутрішньої допомоги селянам, які голодували. **Територію Голодомору, враховуючи зазначені ознаки, можна вважати свідомо організованою соціальною резервацією – сталінським гетто.** Її зовнішніми контурами були межі сіл, колгоспів, районів, областей, але вона пролягала через кожную селянську родину, смертність членів якої зростала у геометричній прогресії, особливо протягом першої половини 1933 р.

“Чому УСРР так голодує?”

Фраза, яку винесено у назву цього розділу, належить невідомому автору № 3, який надіслав 10 липня 1932 р. анонімного листа до редакції газети “Известия”. Його повна редакція дуже показова: *“Чому УСРР так голодує? Чому інші республіки не знають такого жахливого голод? Чим пояснити, що хліба немає у хліборобній країні, а в Москві на ринку хліба скільки завгодно? Чому партія не веде рішучої боротьби з голодом? На Україні багато людей помирають з голоду, але партія не хоче бачити цього, що відбувається з населенням України”*. Партійне керівництво знало про масовий голод, добре поінформованим виявилось і всесоюзне, але не поспішали з допомогою, докладаючи організаційних заходів з викачки хліба.

Голод вразив українські села ще восени 1928 та весною 1929 р. і стався внаслідок застосування так званих “надзвичайних заходів”, примусової колективізації, політики розкуркулення, а також вимерзання значної частини озимих зернових культур. Ознаки голоду, не Голодомору, спостерігалися в українських селах Київської, Волинської, Могилівської, Ніжинської, Старобільської, Херсонської, Ізюмської, Сумської, Криворізької, Проскурівської, Миколаївської, Сталінської, Шевченківської, Луганської, Куп'янської округ у червні 1930 р. Тоді селянам бракувало хліба, але була картопля, хоча весною доводилося харчуватися різними сурогатами.

Початок формування території Голодомору припадає на осінь 1931 р. – першу половину 1932 р., коли рукотвор-

ними діями влади здійснювався злочин: конфіскація хліба і продовольства, вилучення насінневих фондів, ізоляція, хронічне недоїдання, збільшення кількості тих, хто голодує, масове вживання селянами сурогатів, свійських тварин, дохлої худоби, епідемія тифу, окремі випадки труподства і людоїдства, наявність сотень і тисяч опухлих та померлих. Судячи з листа голови уряду УСРР В. Чубаря від 10 червня 1932 р., опухлих і померлих у *“кожному селі набиралося уже десятки і сотні, з’явилися кинуті батьками діти і сироти”*.

Хронологічні і територіальні відмінності Голодомору в Україні від голоду в деяких районах РСФРР цілком очевидні. В Україні в 1931–1932 рр. не було природних причин для неврожаю, як в низці інших місцевостей. Жодних кліматичних аномалій не спостерігалось. Виявлені у фондах Наркомату земельних справ УСРР гідрометеорологічні карти 1931–1932 рр. засвідчують достатню кількість сонячних днів та опадів, цілком припустимі норми вимерзання озимих та вимоків зернових культур. Та попри це, в українських селах першої половини 1932 р. вже були виразні ознаки Голодомору, що віддзеркалюють листи В. Чубаря та Г. Петровського, сотні скарг селян про *“масовий голод”*.

У березні 1932 р. органи державної безпеки, дбаючи про *“політичну стабільність”*, зафіксували факти масового голоду в районах Харківської, Київської, Одеської, Дніпропетровської, Вінницької областей, який супроводжувався вживанням сурогатів, дохлої худоби, опуханням, смертністю *“від голоду”*. **Вже у травні 1932 р. територія Голодомору в Україні охопила 61, а станом на червень – “мінімум 100 районів”**. Про це В. Чубар інформував Й. Сталіна 10 червня 1932 р. Отже, на території Голодомору, навіть із врахуванням цих 100 районів, мешкало близько 9 млн осіб. На міжнародній науковій конференції, яка відбулася у Києві 20 листопада 2013 р., демографи називали пересічну

порайонну смертність за першу половину 1932 р. – 10%, відтак маємо перших жертв Голодомору – понад мільйон з ненародженими, навіть без 200 тис. розкуркулених господарств, людей з яких просто депортували до Сибіру та Далекого Сходу.

Голодомор також наклав усі 11 районів Автономної Молдавської СРР (тепер Придністров'я), яка перебувала тоді у складі УСРР. Про жахливі демографічні втрати там Г. Петровський писав Й. Сталіну. Показово, що на тій території проживали переважно українські селяни, менше молдаван та дешиця представників інших етносів.

Жодна з територій РСФРР не мала такого руйнівного Голодомору, який стався в українських селах протягом першої половини 1932 р. Навіть населення Кубані та Казахстану, яке голодувало, уникло такого масового територіального ураження, беручи до уваги кількість районів з виразними ознаками Голодомору (випадки канібалізму, вживання дохлої худоби, безпритульність дітей, опухання тощо).

Політичне керівництво мало шанс уникнути розширення Голодомору на початку літа 1932 р., відмовившись від активізації злочинної політики хлібозаготівлі та карально-репресивних заходів. Однак Й. Сталін знехтував заявами В. Чубаря та Г. Петровського від 10 червня й наказав В. Молотову та Л. Кагановичу “рятувати Україну”, тобто змусити її партійне керівництво до обов'язкового виконання хлібозаготівельних планів. Вони виявилися нереальними – 510 млн пудів. Примусове вилучення хліба означало руйнування хлібофуражного балансу України, тобто порушення дуже хиткої рівноваги споживання хліба: річної норми утримання худоби, висіву зернових, харчування людей. Окремі республіканські посадовці намагалися уникнути виконання хлібозаготівельних планів, усвідомлюючи соціально-економічні наслідки для розвитку сільського господарств. На початку липня 1932 р. опір керівництва УСРР зламали. Для здійснення “номенклатурного погрому” в

Україну приїхали Л. Каганович та В. Молотов, які скликали всеукраїнську конференцію КП(б)У. Першим здався С. Косіор, а за ним майже усі члени ЦК КП(б)У. Початкову фазу формування території Голодомору офіційна Москва не зупинила, а навпаки заклала політичні та організаційно-репресивні основи для його поширення в усіх селах, районах та областях УСРР, навіть у містах.

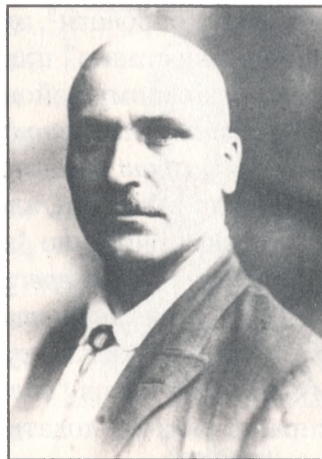
Сталін – Кагановичу : “Україні надано більше ніж треба”

Службове листування перших осіб радянської держави, а також інших посадовців партійної радянської номенклатури, відбувалося таємно, особливо перед засіданням політбюро ЦК ВКП(б), на якому вирішувалися поточні справи політичного та соціально-економічного розвитку країни. Листи не підлягали політичній цензурі, але діставали спеціальний шифр. В архівному фонді Й. Сталіна в Москві збереглися його листи до радянських чиновників, секретарів обкомів та крайкомів більшовицької партії. Однак особливу пізнавальну цінність становлять його послання до Л. Кагановича.

1 червня 1932 р. Політбюро ухвалило рішення про надання відпустки Й. Сталіну, який, мабуть, підірвав власне здоров'я, обґрунтовуючи політично-економічну необхідність здійснення примусової колективізації, конфіскаційної політики розкуркулення. Він особисто давав накази про знищення “куркулів”, а також торував шлях до необмеженої влади. Й. Сталін виїхав на відпочинок та лікування до Сочі, але постійно листувався з Л. Кагановичем та членами Політбюро. Листи стосувалися внутрішньої і зовнішньої політики, тактики і стратегії ухвалення державних рішень, форм і методів здійснення хлібозаготівлі, застосування карально-репресивної системи позбавлення селян продовольства. Із 190 листів, відправлених таємним шифром, 100 написані Л. Кагановичем. Решта належала перу Й. Сталіна. Значна частина їх має безпосереднє відношення до України і творення Голодомору.

Г. Петровський

В. Чубар

15 червня 1932 р. Й. Сталін висловив обурення з приводу листів В. Чубаря та Г. Петровського про катастрофічну ситуацію в українських селах, знекровлених масовим голодом, який тривав майже вісім місяців. Обидва партійно-радянських номенклатурники, не порадившись з партійним лідером С. Косіором, звернулися до Москви за допомогою та зменшенням плану хлібозаготівлі. Ця позиція була визнана зухвалою. Відповідь “курортника” Й. Сталіна була категоричною: *“На мою думку Україні надано більше ніж треба. Дати ще хліба нізащо і нізвідки”*. Він мав на увазі насіннєву позику, а не продовольче зерно, тому голодування колгоспників і селян лише набирало обертів. Колгоспникам, які працювали в полі, видавали просо і тюльку для так званого громадського харчування, тобто для приготування голодоморного їдла – кандьору, затерушки, баланди, шліхтерки тощо.

Від керівництва України Й. Сталін вимагав негайного виконання хлібозаготівельного плану, а 23 червня політбюро ЦК ВКП(б) реалізувало сталінську директиву: *“додаткового завезення хліба на Україну не здійснювати”*. У листі від 18 червня Й. Сталін визнав правильною тактику зменшення плану хлібозаготівлі винятково “для стимулю-

вання посівної роботи”, але засудив “принцип” зрівнялівки”, тобто “розверстання” плану на місцях без урахування становища у кожному районі, колгоспі, через що, *“на Україні, не зважаючи на непоганий врожай, низка врожайних районів опинилася у стані розорення та голоду”*. Отже, вождь визнав факт голоду в Україні, але цинічно поставився до голодних селян, зазначивши, що *“кілька десятків тисяч українських колгоспників все ще пересуваються по всій європейській частині СРСР і розкладають нам колгоспи своїми скаргами та ниттям”*. Сталінська “турбота” виявилася смертоносною, тому що його метод *“обліку особливостей кожного району”* насправді означав додаткову надбавку до плану хлібозаготівлі на 4–5% і вимагав виконати його *“за будь-яку ціну”*. Наказ про “безумовне виконання плану хлібозаготівлі” коштував надто дорого – розширенням території Голодомору і багатомільйонних жертв.

Й. Сталін скаржився Л. Кагановичу на власне здоров'я, хоча “ревматичні явища” вилікував, але “до поправки ще далеко”, відчував кволість. **У червні 1932 р. територія Голодомору накрила 129 районів України, у яких звичним явищем стали вживання різних сурогатів, дохлої худоби, а подекуди і випадки людоїдства та масової смертності селян.** 22 червня Сталін пропонував скликати нараду секретарів обкомів та крайкомів партії для організації хлібозаготівлі, а також опублікувати передову статтю і “Правді” про *“повну перемогу колгоспів і радгоспів у сільському господарстві, поза-як питома вага одноосібного сектора не становить у цьому році і 20 відсотків, тоді як питома вага колгоспів і радгоспів перевищує 80 відсотків всієї посівної площі”*. Дуже прагматична агротехнічна спостережливість вождя. Однак супроводжувалася вона масовим голодуванням колгоспників-сівачів та орачів.

Наприкінці червня 1932 р. Й. Сталін навіть і не прагнув підвищувати заготівельні ціни на зерно, щоб покращити економічне становище колгоспів, не допускав кооперацію до

заготівель хліба за вільними цінами, а схилився до ідеї про низькі ціни у вигляді державної повинності господарств. 29 червня він радив не включати насінневу позику до плану заготівель, а пропонував *“стягати понад план та обов’язково повністю”*.

С. Косіор

Російські та деякі західні історики намагаються тлумачити факт насінневої позики колгоспам у 1932 р. за вияв прагнення Й. Сталіна ліквідувати голод. Але ж ця позика була цільовою – винятково для забезпечення сівби, а не для харчування, і мала бути обов’язково повернута восени. Натомість 1 липня вождь вказав учасникам запланованої наради секретарів партії з питань організації хлібозаготівлі на необхідність *“виконання плану на 100 відсотків”*, а *“головний удар треба спрямувати проти українських демобілізаторів”*. Він мав на увазі “гнилу” позицію В. Чубаря та Г. Петровського, переважної частини секретарів ЦК КП(б)У, які вагалися з визнанням реальності хлібозаготівельного плану.

2 липня 1932 р. Й. Сталін особисто наставляв Л. Кагановича та В. Молотова *“звернути особливу увагу на Україну”*, керівництво якої, на глибоке переконання вождя, *“злочинно-легковажним ставленням до справи – геть загублять Україну”*. Категоричність оцінок і наміру замінити урядову трійку в УСРР, яку продемонстрував Й. Сталін у листі, була зумовлена зверненням В. Чубаря та Г. Петровського про допомогу та про перегляд плану заготівель хліба. На політбюро КП(б)У 6 липня усі члени та особисто М. Скрипник висловилися за зниження плану для України, однак на партконференції, яка відбулася у Харкові того ж самого дня, С. Косіор *“захистив позицію виконання плану”*. Сталінські емісари Л. Каганович і В. Молотов “переконали” його

у необхідності продовження репресивних методів викачки хліба. 15 липня 1932 р. Й. Сталін наполягав на переміщенні С. Косіора, навіть пропонував на його місце Л. Кагановича, але в кінцевому рахунку визнав “недоцільним”, бо *“ослабимо секретаріат ЦК”*.

20 липня 1932 р. Сталін, перебуваючи у Сочі, висунув ініціативу про створення законодавчої бази для охорони залізничних вантажів, які стали об’єктом крадіжок, а також запропонував надати колгоспному майну юридичного статусу державного. Він радив застосовувати смертну кару за крадіжку майна, не застосовувати до крадіїв амністії, тому що без *“...драконівських соціалістичних заходів неможливо встановити нову громадську дисципліну, а без дисципліни – неможливо відстояти і зміцнити наш новий лад”*. У висловлюваннях партійного лідера лунали елементи класової людиноненависницької позиції. Він називав “куркульські елементи і спекулянтів-перекупників”, “покидьками”, рекомендував частинам ОГПУ “виявляти, конфісковувати і направляти до концтаборів” колгоспників та селян “індивідуально”.

24 липня сочинський курортник наполягав на швидкому ухваленні закону про охорону кооперативно-колгоспної власності, проголосивши так звану громадську власність “священною і недоторканою”. Відповідний сталінський закон здобув назву “Закону про п’ять колосків”. Згідно з ним розпочалися масові репресії проти керівників районів, райвиконкомів, колгоспів, сільрад, колгоспників, селян-одноосібників. Документи засвідчують масовий терор проти українських селян, які, голодуючи, наважилися зрізати кілька колосків на колгоспному та власному полі без дозволу влади. Інколи на лаву підсудних “лягали” виснажені голодом селяни, тому що не мали сили сидючи вислухати вирок. Їх засуджували до різних термінів ув’язнення, але траплялися і випадки застосування вищої “міри соціального захисту” – розстрілу.

Сталінська “турбота” про українців простежується у листі від 24 липня 1932 р. Визнаючи правильною політичну установку на “безумовне виконання плану хлібозаготівлі”, Й. Сталін вважав за доцільне “зробити виняток для особливо постраждалих районів України”, але не лише “...з точки зору справедливості, але і у випадку особливої становища України, спільного кордону із Польщею”. Він запропонував зменшити план на половину для колгоспів і на третину для одноосібників в особливо постраждалих районах, однак не раніше кінця серпня. Цинізм диктатора був очевидним. 25 липня Й. Сталін писав Л. Кагановичу про те, що у червні–липні 1932 р. було недоцільно оголошувати про зменшення плану хлібозаготівлі, позаяк це означало б “деморалізувати остаточно (і без того деморалізованих) українців, дезорганізувати обласних секретарів і – зірвати хлібозаготівлі”. Але у червні 1932 р. щонайменше 9 млн селян вже потерпали від голоду, а в 11 районах Молдавської АРСР – понад мільйон осіб.

Більшовицький лідер, для якого класові цінності були вищим від морально-етичних, вважав аморальним надання допомоги тим, хто голодує, тому і лаяв українське партійне керівництво, яке висловлювало сумнів щодо виконання плану хлібозаготівлі. 11 серпня 1932 р. Й. Сталін особисто надіслав листа Л. Кагановичу. “Найголовніше тепер Україна, – підкреслювалося в посланні. – *Справи на Україні вкрай погані. Погано по партійній лінії. Кажуть, що у двох областях України (здається, у Київській і Дніпропетровській) біля 50-ти райкомів висловились проти плану хлібозаготівлі, визнали його нереальним. В інших райкомах справа є, як зазначають, не краща. Куди це годиться? Це не партія, а парламент, карикатура на парламент. Замість того, щоб керувати районами, Косіор весь час викручувався між директивами ЦК ВКП і вимогами райкомів і ось – довикручувався до ручки*”.

Й. Сталін з усією серйозністю говорив про негайне вправлення ситуації із хлібозаготівлями в Україні, інакше

“Україну можемо втратити”. Він хворобливо вважав, що *“Піلسудський не дримає, і його агентура на Україні у багато разів сильніша, ніж думає Реденс і Косіор”*. Дивну статистику назвав Й. Сталін, аналізуючи кадровий корпус КП(б)У – 500 тисяч *“гнилих елементів, свідомих і несвідомих петлюрівців”*. Шляхом номенклатурних переміщень *“української верхівки”* він намагався перетворити *“Україну за короткий відтинок часу на справжню фортецю СРСР”*, водночас прирікши на голодну смерть мільйони українських селян.

16 серпня 1932 р. Й. Сталін доручив Л. Кагановичу викликати С. Косіора та оголосити йому про зменшення плану, тому що *“...настав час, коли треба оголосити українцям про скорочення плану хлібозаготівлі”*. Це мало відбутися таємно, без постанов і декретів. Передбачалося зменшення плану на 40 млн пудів, але справа затягнулася і вилілася лише в пільги для буряківничих районів, особливо на час збирання та вивезення буряків. Тобто селяни постраждалих від голоду районів не відчули реальних зрушень. Для колгоспів, які вирощували буряки, зменшили план заготівлі хліба загалом на всіх на 20–25 млн пудів.

Отже, листування між Сталіним та Л. Кагановичем свідчить про концентрацію влади в руках кількох осіб, які особисто встановлювали хлібозаготівельні завдання, визначали методи, обсяги і темпи їх виконання, ігноруючи факт Голодомору, дбаючи лише про політично-економічну ситуацію, а не про збереження життя українських селян. Привертає увагу виокремлення національного чинника у листуванні, тобто використання термінів *“українці”*, *“Україна”*, *“українська верхівка”*, а не ідеологічних тлумачень *“соціалістична”* чи *“радянська”* Україна. Закон від 7 серпня 1932 р. про охорону так званої громадської власності формував карально-репресивну систему позбавлення голодних селян будь-яких засобів існування, підмінював морально-етичні норми класовими, впроваджував державну політику масового винищення людей. Листи переконливо доводять неза-

перечний факт свідомої участі Сталіна у розробці технології Голодомору в Україні. Він вилаяв В. Чубаря і Г. Петровського за їх звернення про надання допомоги, про перегляд заготівельних планів А головним є те, що у волі Й. Сталіна було запобігти повсякденному Голодомору другої половини 1932 та першої половини 1933 р., який забрав життя щонайменше 7 млн осіб, беручи до уваги територію Голодомору та пересічну порайонну смертність в Україні. Перебуваючи у Сочі, більшовицький вождь мав реальний шанс уникнути поглиблення гуманітарної катастрофи, але не виявив жалю і співчуття до померлих від голоду селян.

Територія Голодомору: друга фаза сталінського терору

Літо – осінь 1932 р., перетворили на тотальну агонію повсякденний Голодомор в Україні. Політичним катализатором став черговий приїзд хлібозаготівельної комісії В. Молотова, ухвалення низки постанов карально-репресивного характеру та їх щоденне застосування в українських селах. Голова союзного уряду брав особисту участь у нарадах з викачки хліба, видавав вказівки і розпорядження про застосування репресивних заходів – позбавлення хліба, натуральні штрафи тощо.

Інтенсивність Голодомору в Україні у листопаді – грудні 1932 та протягом першої половини 1933 р. можна визначити порівнявши перепис населення 1926 р., а також дані про територіально-адміністративний поділ з наступними матеріалами: статистика соціально-економічного розвитку областей у 1932–1933 рр., тогочасна відомча статистика, рукописні розрахунки демографічної комісії К. Воблого, доповідні записки районних та обласних відділів ГПУ про обстеження сіл та районів, звіти Наркомохоронздоров'я УСРР, листування партійно-радянської номенклатури, повідомлення іноземних дипломатів, журналістів, службові записки працівників Центрального управління народно-господарського обліку та Центрального статистичного управління УСРР.

Сільське населення України, навіть за наявності вкрапель національних меншин, виглядало етнічно доміантним, тобто із 23,5 млн осіб українці становили майже 22 млн (88%). Адміністративно-територіальний поділ 1930 р. зафік-

сував лише 5 районів із 609, у яких українці склали не більше половини населення. У 55 районах вони становили 70–80%, у ста – 90%, у 90 – від 91 до 95%, у 293 – понад 95%. За такої концентрації українців організаторам Голодомору достатньо було позбавити селян хліба і продовольства за територіально-адміністративним принципом. Крім того, на території РСФРР тоді проживало понад 3 млн етнічних українців, компактно на Кубані, Північному Кавказі, Поволжі та нерівномірно в інших регіонах. Однак національне походження враховувалося “фельдмаршалами” Голодомору.

На початку лютого 1932 р. на карті України з'явилися перші п'ять областей (Вінницька, Київська, Одеська, Харківська, Дніпропетровська), а дві наступних – Донецька та Чернігівська – у липні та жовтні того ж року. До складу УСРР входила також Автономна Молдавська СРР. Голодомор тривав на їхніх адміністративних територіях 24 місяці, а селяни багатьох районів Вінницької області потерпали від нього і весною 1934 та 1935 року. Українські демографи виявили динаміку смертності, яка засвідчує, що її найвищі показники фіксуються у районах Київщини та Харківщини.

На **Харківщині**, яка займала в березні 1932 р. 99 тис. кв. км, проживало 7,7 млн, з яких 6,2 млн сільського населення. У червні 1932 р. у “найбільш тяжкому стані” перебувало 7 районів, охоплених Голодомором, а решта переживала так звані “продовольчі труднощі”, тобто фазу масового голодування. У лютому – жовтні 1932 р. Харківська область мала 82 райони, а після реорганізації залишилося 64. До березня 1933 р. Голодомор охопив 21 район, до травня – 42, станом на 1 червня – 59 районів області, з яких 23 було “особливо уражених”, а вже до 20 червня 1933 р. Голодомор викошував українських селян у 61-му районі з населенням близько 5 млн осіб. У березні – травні органи ДПУ та міліції зафіксували 420 випадків людо-

Жертва Голодомору. Харків, 1933 р.

їдства у 41-му районі області. Порайонна смертність, судячи із звітів ГПУ, коливалася у межах 30 – 50%. Начальник Харківського обласного відділу ГПУ З. Кацнельсон інформував керівництво про щоденне збільшення смертності, яка *“настільки розширила розміри, що низка сільрад припинила реєстрацію померлих”*. Він називав попередні соціально-демографічні дані Голодомору в області: дві третини сільрад у кожному районі. При цьому половина колгоспників *“лежить опухла”*. Ця відомча статистика, яка й так була неповною, свідчить про страхотливе ураження селян Голодомором на Харківщині та про інтенсивність розширення його території.

Адміністративна територія **Київської області** мала 104 тис. кв км з населенням 8,2 млн осіб, з яких сільсько-го 6,9 млн. осіб. Весною 1932 р. від Голодомору потерпали 13 районів з населенням (1,1 млн осіб). До середини лютого 1933 р. він уразив 21 район із 69 в області. Людоїдство стало звичним явищем, а трупи лежали на вулицях сіл по кілька днів. На 1 березня 1933 р. від Голодомору потер-

Масові поховання жертв Голодомору на Харківщині. 1933 р.

пали вже 52 райони (829 населених пунктів). А це 3,7 млн осіб. За даними “обласної оздоровчої комісії” у січні-березні щодня помирало 175 осіб, від 25 березня по 5 квітня 2206, від 6 до 15 квітня 3089 осіб, відтак інтенсивність смерті виросла у 20 раз. У червні 1933 р. Голодомор накрив 66 районів, з яких 34 мали найвиразніші ознаки соціальних аномалій.

Отже, на початку літа 1933 р. його територія охопила майже всі райони області з населенням 6 млн осіб, враховуючи кожен із зафіксованих районів. Смертність у них сягала 25 – 30%, а в окремих районах – половину населення (Уманський, Кам’янський). Заступник наркома охорони здоров’я УСРР Хармандар’ян визнав тоді безсумнівним “зменшення цифри померлих”, позаяк *“перевірка на місцях і прискіпливе вивчення місцевого матеріалу свідчать про значно більші цифри”*. За даними облвідділу ГПУ, зафіксована смертність зменшена втричі. Цифри встановлювалися *“шляхом обходу квартир голодуючих”*. На кладовища вивозили трупи померлих, які лежали там навіть по кілька тижнів, і

Голодна смерть. Харків, 1933 р.

про які *“ніхто не повідомляв загси”*. Померлих припинили реєструвати сільські ради, а відтак і районні загси, а смертність у квітні – червні збільшилася у десятки разів порівняно із січнем 1933 р.

Вражає кількість навіть зафіксованих ДПУ та медичними працівниками тих, хто перебував на хисткій межі між життям і смертю: наприклад у Христинівського району у с. Севастьянівка – 289 чол., у с. Россошки – 120 чол., у Букського районі в с. Коженці – 286 чол., у с. Маньківка – 400 чол. Смертність у лютому перевищували січневі показники в 4 рази і мала виразні ознаки геометричної прогресії. Смертність відрізнялася по різних селах, навіть однієї сільської ради, що засвідчує специфіку території Голодомору-Геноциду, яка залежала від суб'єктивних факторів (обсягів та частоти хлібозаготівель, застосування режиму чорних дошок та загалом карально-репресивних заходів у кожному із сіл та районів).

Жертва Голодомору. Харків, 1933 р.

У лютому – березні 1933 р. Голодомор уразив 27 районів **Вінницької області** з населенням 1,1 млн осіб, а до середини квітня 1933 р. – 37 районів. До першої групи потрапили 9 районів (764 тис. осіб), які “масово недоїдали”, у 10-ти районах “продтрудощі охопили значну частину сіл” (822 тис.), 14 районів із “незначною кількістю господарств в окремих селах” (957 тис.). Наприклад, у Немирівському районі Вінницької області Голодомор охопив 13 сіл із 27 сільрад, у яких мешкали переважно українці, позаяк євреї, поляки, росіяни становили там лише кілька тисяч із 65-ти тис. населення району. Так, у с. Зозов цього району щодня помирало кілька осіб, а опухлими лежали 200 селян, а в с. Сугаки помирав кожний четвертий, у кого були ознаки безбілкового набряку тіла. Отже, на Вінничині Голодомором була уражено понад 2,5 млн селян. Щоденна смертність у селах, охоплених Голодомором, виявляла жахливу закономірність: третину померлих з усіх

СПИСОК

колгоспів, подлежащих занесенню на чорну дошку.

- "Коминтерн", Червоні кавказці / Апостоловський район /
- им. Давченко, "Черв. Ступ" / Бердичівський район /
- "Коминтерн", ім. Чубаря / Новоільківський р-н /
- им. Сталіна, "Коминтерн" / В. Бєлєвський /
- "Ібра" / Влахер / В. Лепетухський /
- "Запоріжжя", "Оборона Країни" / Денішківський район /
- "17-й МД", "Коминтерн" / Коларівський р-н /
- им. Ворошилова "Черв. Жир." / Дриворозівський район /
- "Черв. Прапор", "Гігант" / Магдалинський р. /
- "Ленинський шлях" / Межевський р. /
- Рейденталд, "Авангард" / Молочанський /
- "Шахтар" / Нікопольський /
12. ім. Любимова, "Гігант" / Н. Весильєвський /
13. Шлях Леніна, "Широке Поле" / Н. Сироговський /
14. "Вільні" степі / Дівалогравський /
15. "Коминтерн", "10-ти річчя жовтня" Чеч. о/с / Пятихатський /
16. "Інтернаціонал", "Радянська Україна" / Солонярський /
17. ім. Петровського Берестянськ. о/с "11-ти річчя жовтня" / Д. Константиновський /
18. "Зелені лян", "Зелені Гай" / Вожедєрський /
19. П'ятирічка, "Червона Україна" / Н. Троїцький /
20. "Прогрес" / В. Токмєвський /
21. "Червона Зірка ім. Петровського" / В. Яніпровський /
22. "Коминтерн", ім. Ворошилова, Лозівський. о/с. / Дихівський /

Б о р о

№.

Список колгоспів, занесених на чорну дошку.
Дніпропетровська область.

опухлих та "лежачих" (стан агонії). Осіб з безбілковими набряками ("опухлі") налічувалося у кожному селі від сотні до 200 і більше.

До Ново-Миколаївської артілі
"Шлях до Комуни" Токаря Івана
10/III - 33 року
Заява
Прохати правління артілі дати на нашу сім'ю
яких-небудь продуктів хоч берізки чи одразу
якого на кашу чи крупи, бо ми вже копали
голоду. Прохати підтримати чим небудь
бо надшкараться робота а ми нікуди не
одшкваред. Люди же давали що вони менше
робили а ми скільки робили і заради нас
платять ще телята, а Новосік там робі так
нас ніхто не чує а діла зовсім нема
Прохати невідати і не платити за роботу. 10/III 1933

Заява І. Токаря до правління артілі "Шлях до Комуни"
Ново-Миколаївської сільради Солонянського району
Дніпропетровської області з проханням дати на родину
"яких-небудь продуктів, хоча б берізки" у зв'язку з голодом.
10.03.1933 р.

Територія Голодомору неухильно розширювалася у південному напрямку. **Одеська область**, яка охоплювала тоді частину сучасної Миколаївської та Херсонської областей, мала 51 район з населенням 3,5 млн осіб, з яких на селі проживало 2,6 млн. На початку весни 1932 р. від Голодомору потерпало населення 5-ти районів. У квітня 1933 р. ДПУ зафіксувало 9 районів, де лютував голод, а книги загсів дозволяють говорити ще про 8 районів. Коли ж додати ще й статистику Наркомохоронздоров'я УСРР, то територія Голодомору охопила 27 районів Одещини з населенням 1,7 млн осіб, тобто 65%. Однак це не означає відсутності Голодомору в інших районах, які не згадувалися у доповідних записках.

Заява

1358

У/р 33р

Добродіиня армії
Шлях до Комуни Нов-Мико-
лаївської сільради

Прошу правління армії щоб
допомогли їм чимось із
харчового або сої або ячмі-
нну або пшениці бо

всі дітки всієї колії пону-
рли і в мене і малгал
сили ходити за хлібом
дох тасу колії

Прхаль Таран Михайло
Михалович

У/р 33р На який місяць № 1358 За який місяць № 1358

III НАЛЕЖИТЬ ЗА РОБОТИ

Заява М. Тарана до правління артілі “Шлях до Комуни” Ново-Миколаївської сільради Солонянського району Дніпропетровської області з проханням допомоги “чим-небудь з харчів”, бо родина голодує. 1.06.1933 р.

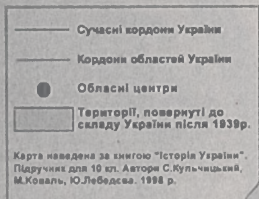
На території **Дніпропетровської області** у 1932 р. проживало 4 млн осіб, з яких 3,1 млн селян. 5 березня 1933 р. Голодомор охопив 40 районів із 49-ти, хоча начальник облвідділу ГПУ Я. Краукліс доповідав тоді про те, що *“факти голоду і недоїдання є і в решті районів області”*. Навіть С. Косіор визнав Дніпропетровщину серед територій, які Голодомор уразив найбільше. Так, у Павлоградському районі, за даними районного управління народногосподарського обліку та записів органів загсів померло на 30 квітня 2353 особи, але працівники цих установ визнали, що *“відомості зменшені мінімум на 40–50%, позаяк останнім часом виявлено багато випадків непохованих трупів”*. Порівняно із 1932 р. смертність весною 1933 р. виросла у 7–8 разів, а по району вона становила 20–25%. У с. Межиріч Павлоградського району 340 селян *“не могли пересуватися”*, тому що лежали опухлими, уражені *“водянкою”*, а Голодомор охопив 70% односельчан.

2 липня 1932 р. була створена **Донецька область** у складі 23-х районів з населенням 2,9 млн, серед яких селяни становили 1,1 млн осіб. 10 березня 1933 р. обласний відділ ГПУ доповідав про те, що голод набув *“загрозуючих форм і розмірів”*. Голод лютував у 18-ти сільрадах із 36-ти Новопокровського району, хоча в одних селах смертність була масовою, а в інших – меншою. У с. Велика Чернігівка, Краснооктябрське був *“поголовний голод”*, у яких смерт-

Тут категорично забороняється ховати людей. Околиця Харкова. 1933 р.

Голодомор 1932-1933 рр. в Україні

В 1937 р. в СРСР був проведений перепис населення, але його дані не були опубліковані. Сталіна найбільше обурило статистика подана українськими демографами, які згодом були репресовані та знищені.

Міжнародна комісія юристів зробила порівняння зросту та втрат населення в Україні та в сусідніх республіках за радянськими переписами 1926 і 1939 років.

Після 1932 р. в південні, центральні та східні області України здійснювалось масове переселення цілих сіл, та колгоспів з російських губерній. Порівняльні дані Міжнародної комісії юристів яскраво доводять втрати України, які становлять 3,084 млн. чол.

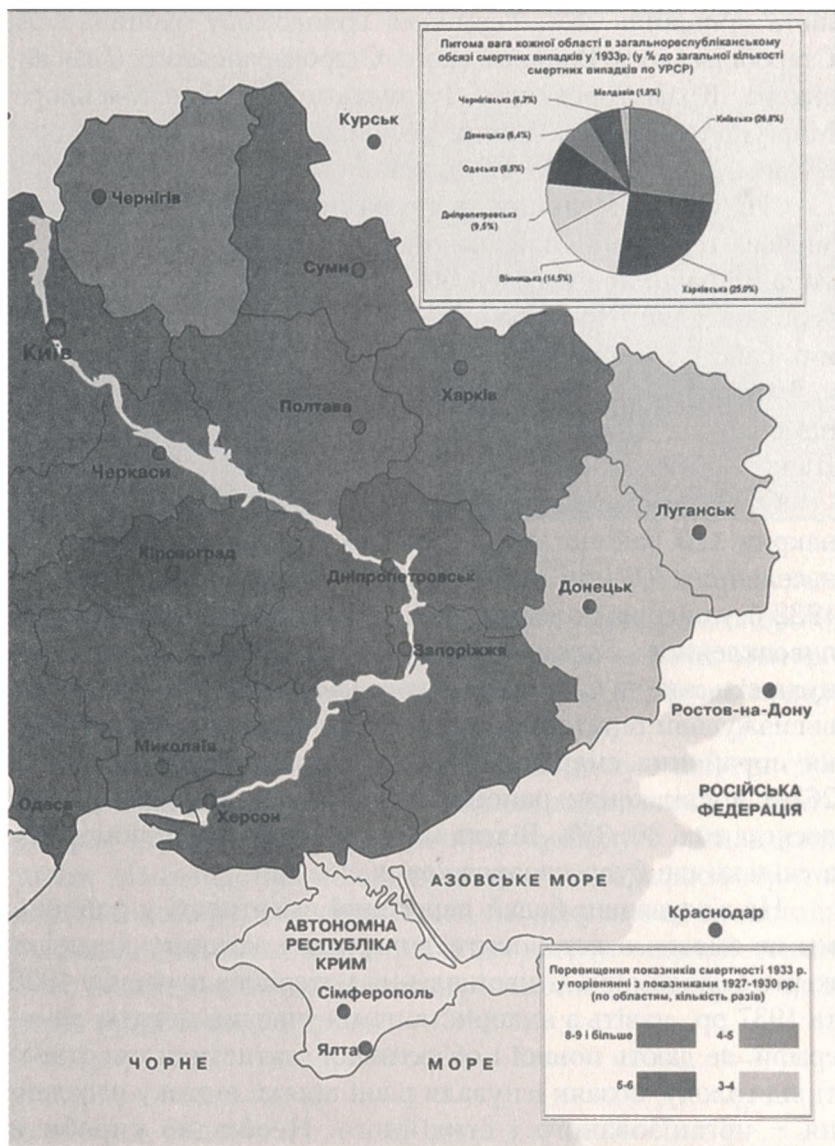
Якщо відкинути кількість переселених людей з Російської Федерації, та врахувати зменшення народжуваності внаслідок голодомору, то Українські втрати становлять не менше 10 млн. чол.

Порівняльні дані зросту та втрат населення із висновків Міжнародної комісії юристів, зроблених на підставі статистичних даних відображених у радянських переписах

№ П/П	Назва Держави, Республіки	Населення у млн. дані СРСР за 1926 р.	Населення у млн. дані СРСР за 1939 р.	Зріст населення млн. чол.	(%) зріст населення
1	СРСР	147,028	170,557	+ 23,529	+ 18,0
2	РСФРР	77,791	99,591	+ 21,800	+ 28,0
3	БІЛОРУСЬ	4,739	5,275	+ 0,536	+ 11,2
4	УКРАЇНА	31,195	28,111	- 3,084	- 9,9

РУМУНІЯ

Бухарест

ність становила 25%. Територія Голодомору охопила села Старобільського, Волноваського, Старокаранського, Слав'янського, Краматорського, Луганського, Новопсковського, Маріупольського та інших регіонів цієї агропромислової області. 21 район з 23 опинився в епіцентрі трагедії.

На основі архівних та статистичних джерел була визначена територія Голодомору у **Чернігівській області**, яка мала 36 районів з населенням 2,5 млн осіб, а від нього потерпали селяни 26-ти районів. Хоча в інших адміністративних районах селяни масово також голодували. Наприклад, у Дмитрівському районі Голодомор уразив 39 сіл, у яких померло від 184 до 697 осіб (села Фастівка, Стрільники, Піски, Луговик, Вороньки, Козацьке).

Отже, протягом першої половини 1932 р. Голодомор накрив 129 районів УСРР та “всю територію АМСРР” з населенням 9,6 млн осіб (1,1 млн у Придністров'ї). Кінець 1932 р. та перша половина 1933 р. можна вважати періодом повсякденного Голодомору, потворні форми якого поглинули сільське та частину міського населення України. Вони виснажували територію з населенням 22,4 млн осіб, а середня порайонна смертність за переконливими даними від 262-х досліджених районів, тобто переважної більшості, досягла тоді 30–35%. Відтак маємо близько 7 млн померлих, а скільки ще було ненароджених.

Не з'ясувавши бодай пересічної смертності у районах, ми не зможемо встановити вичерпну і загальну кількість жертв Голодомору. Співставлення матеріалів перепису 1926 та 1937 рр., навіть з використанням сучасних методів демографії, не дають повної і об'єктивної статистики смертності від голоду, позаяк існували різні шляхи відтоку населення – організованого і стихійного. Необхідно виробити соціально-демографічну формулу виявлення порайонної смертності населення, залучивши усі статистичні та інші джерела, а не лише книги загсів про смерть, які неповно фіксували смертність. Варто використати матеріали фінан-

Залишились без хліба і хати

сово-податкової статистики, земельних управлінь, охорони здоров'я, адміністративно-територіальних комісій, меморіальні списки померлих, вибудувати демографічні моделі смертності в селах та районах.

В Україні, крім десятків збірників документів та спогадів очевидців, опубліковано обласні книги пам'яті, меморіальна цінність яких не викликає сумніву, і пізнавальна також. На їх підставі можна відтворити географію і територію Голодомору, яка спирається на документи та спогади очевидців. Опубліковані в Росії документи також переконливо відтворюють, що найвищі показники демографічних втрат були саме в Україні.

Голод у Росії

Крім України, де лютував Голодомор-Геноцид, різні прояви голоду зафіксовані й на деяких територіях Росії. Важливо, однак, вияснити чи влада діяла тими ж методами, що в Україні, чи свідомо й цілеспрямовано створювала штучний Голодомор, щоб викосити селян? Чи виміталось все до останньої зернини? Чи були “чорні дошки”? Чи діяли загороджувальні загони, які не впускали селян до міст? З іншого боку, слід порівняти втрати та демографічні наслідки. Це тим більш нагально, що нині в Росії намагаються всіяко заперечити кваліфікацію Голодомору в Україні як Геноциду. Робиться це шляхом уведення поняття “загальносоюзний голод” та через теорію про нібито “пропорційні втрати” України та Росії від голоду.

Для виявлення території голоду та Голодомору на території Росії використано опубліковані документи та архівні матеріали, упорядковані російськими істориками, а також українськими вченими. За кількісними показниками документи, якими оперують російські колеги, неспівставні зі свідченнями про Голодомор-Геноцид в Україні. У Росії відсутні меморіальні видання спогадів очевидців Голодомору, а тематичних документальних збірників обмаль. Виняток становить збірник архівних документів та матеріалів “Голод в СРСР. 1929–1934”, який вийшов у 2011–2012 рр. у двох томах і трьох книгах.

Необхідно віддати належне російським демографам та історикам, які, досліджуючи матеріали перепису населення 1926 р., дійшли висновку, що у сільських районах Росії,

охоплених тією чи іншою формою голоду в 1932 – 1933 рр., проживали 21,9 млн осіб (Поволжя та Південний Урал – 10,4 млн, Північний Кавказ – 1,4 млн, Центральна Чорноземна область – 10,1 млн осіб). Тепер подивимося на те, якими формами голоду страждали селяни в різних частинах Росії. При цьому дуже важливо порівняти між собою ситуацію в тих регіонах, більшість населення яких становили українці (Кубань і Північний Кавказ) та райони з перевагою етнічних росіян.

Центральна Чорноземна область

Прикордонною з Україною була Центральна Чорноземна Область (ЦЧО) РСФРР. У 1930 р., коли від локального голоду страждали українські селяни 17 округ, на території ЦЧО документи не фіксують голодування, втім не було і добробуту. Селяни чинили опір колективізації, хлібозаготівлі, масово залишали колгоспи, однак не харчувалися сурогатами та іншим непотребом. У 1931 р. стався недорід у південних районах, ускладнений виснажливими хлібозаготівлями та невиплатами зерна на зароблені трудовні, тому примара голоду стала очевидною наприкінці 1931 р. На початку зими 1932 р. у 15-ти районах ЦЧО, особливо південної групи, голод набув масового поширення, проникаючи у родини колгоспників та селян одноосібників. У 26-ти обстежених колгоспах було виявлено 983 родини, які переживали “продовольчі труднощі”, тобто нестерпно голодували, вживаючи різні сурогати, дохлу худобу. Колгоспи і села охопили так звані волинки, організовані жінками, які вимагали хліба. Місцями “голодні бунти” загрожували існуванню органів влади.

На територію окремих районів ЦЧО проникали голодні українські селяни, відтак складалося жахливе враження про голодування автохтонного населення. Українці-біженці від голоду були поширеним явищем на території ЦЧО. Селянин с. Лобовка Ніколаєвської сільради Ново-Оскольського ра-

йону І. Літвінов писав 31 березня 1932 р. до редакції “Известий”: “ В усьому нашому районі кожен день цілими обозами їздять українські голодуючі селяни, колгоспники, одноосібники, за який-небудь шматок хліба вони віддають усе своє барахло, а саме: взуття, одяг і все, що мають. Коли їх запитують, чому ви голодуєте, вони відповідають: “Врожай у нас був хороший, але радянська влада до того часу “заго-

Л. Троцький

товляла” наш хліб, до тих пір доводила свої плани і завдання до нас, допоки не залишилися без фунта хліба”. Коли їх запитують, а хто у цьому винний, вони відповідають: “Радянська влада, яка у нас забрала хліб до зернини, приречена на голод і злидні – гірше, ніж за кріпосного права”. Українські селяни, виснажені голодом, заповнили навіть вокзали та вулиці Москви, про що повідомляли мешканці міста та центральні друковані органи. У листах москвичів згадувалися жахливі картини голоду в Україні, які переказували голодні жебраки. Голодували і російські селяни, які також скаржилися на обставини. Наприклад, селяни Солдатської сільради Шаталівського району ЦЧО звинувачували Й. Сталіна у “троцькізмі”, тому що він втілював гасло Л. Троцького про здійснення “індустріалізації коштом селянина”. “Ви, т. Сталін, повинні знати, – наголошували вони, – що союз із 130-мільйонної маси селян ви розбили і що наслідки цього будуть сумними для радянської влади. Втраченої довіри мас до радянської влади вам ніколи не відновити”. Подібні політичні настрої селян у березні 1932 р. свідчили про переростання “продовольчих труднощів” у жахливе явище масового голоду.

Документи, опубліковані російськими істориками за адміністративно-політичним принципом, не завжди повно

і вичерпно розкривають масштабність території Голодомору, але і вони є його незаперечним доказом. Факти голоду і Голодомору (випадки людоїдства, масової смертності) зафіксовані у Валуйському, Інжавинському, Борисовському, Уразовському, Вейделевському, Нікітовському, Березовському, Михайлівському, Семилукському, Воловському, Старо-Оскольському, Рассказовському, Обоянському і Хлевенському, тобто у 14-ти районах. За кількістю дані збігаються із ситуацією зими 1932 р., але інтенсивність голодування та смертності суттєво вирізнялися. У квітні 1933 р. у Борисовському районі померло 1060 осіб, а за травень значно більше, тому що вмирили цілими родинами. Майже у кожному районі реєстрували випадки людоїдства. У Хлевенському районі за тиждень липня 1933 р. померло 228 осіб, а щодня від голоду гинуло 10 осіб. Голод проник у міста ЦЧО (Курськ, Орел, Воронеж), але його причиною стало зменшення карткової норми забезпечення хлібом робітників, службовців, освітян. На території Воронезької, Курської та Орловської областей ЦЧО проживало 700 тис. українців, переважно зосереджені у двох перших регіонах.

Історикам, особливо російським, необхідно виявити архівні документи, які б підтверджували історичний факт масового Голодомору на території північніших областей європейської частини Росії (Іванівська, Ярославська, Московська), позаяк наявна документальна база не дозволяє констатувати його наявність. Поодинокі випадки голоду, а не Голодомору, які зафіксовані в опублікованих збірниках, є локальними і дискретними.

Однак, якщо порівнювати тутешню ситуацію з масштабом Голодомору в сусідній Харківській області, то за кількістю районів уражених голодом, показники Харківщини перевищують у 4 рази показники регіонів усєї Центральної Чорноземної Облaсті.

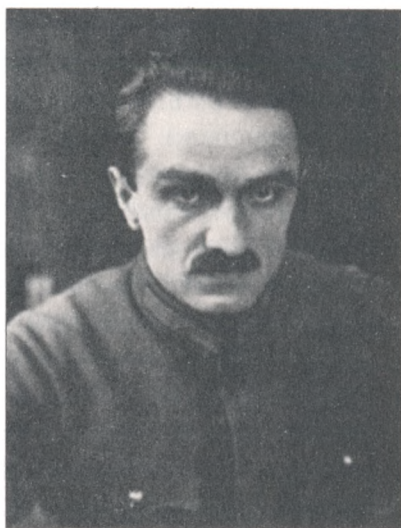
Кубань та Північний Кавказ – продовження геноциду українців

В історіографії голоду на території РСФФР виокремлювалися кілька регіонів, серед яких райони Кубані та Ставропілля, інколи й Дону. Зазвичай історики об'єднують ці регіони географічно-територіальним терміном “Північний Кавказ”, але факти і події висвітлюють за конкретними населеними пунктами – станицями, районами, округами, областями. На Кубані проживало близько 1,5 млн осіб, з яких дуже значну частину становили етнічні українці, хоча вважали себе “кубанцями”, “козаками”. Загальні демографічні тенденції на Кубані у 1932–1933 рр., якщо порівнювати навіть з переписом населення 1897 р., зберегли пропорційне представництво. **Наприкінці XIX ст. у селах Кубані лише українці, які говорили українською мовою, становили майже 50% населення, а в містечках – 30%.** А скільки було записаних росіянами! Та й без того українці переважали над усіма іншими етносами. М.Скрипник, дискутуючи із московською номенклатурою на пленумі ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р., говорив про 75% етнічних українців Кубані. Лише у межах Краснодарського краю вони поступалися росіянам, склавши у 1937 р. 170 тис. осіб, але до 1933 р. брали активну участь в українізації.

Голод на Північному Кавказі розпочався майже одночасно з його поширенням в Україні. Козаки, які звикли до самоврядування, чинили опір колективізації та розкуркуленню, але хлібозаготівельна кампанія 1931/32 р. виснажувала їхні господарства, зруйновані усупільненням майна, реманенту, худоби. Радикалізації форм і методів хлібозаготівлі у регіоні сприяла присутність Л. Кагановича, який особисто займався викачкою хліба. З ним “співпрацювали” А. Мікоян, М. Чернов, Г. Ягода, О. Косарев, тобто повний набір комсомольсько-партійного активу та карально-репресивного арсеналу. 1 листопада 1932 р. Л. Каганович “наставляв” місцевих активістів на виконання хлібозаготівель-

М. Чернов

А. Микоян

О. Косарев

Г. Ягода

них завдань, вимагав рішучих дій проти саботажників, заперечив будь-які розмови про зменшення плану, навіть виявив диверсійну діяльність з боку голодних українців, які поширювали “куркульські настрої” і розповідали про голод. *“Безсумнівно, – наголошував Л. Каганович, – серед прибулих з України були організовані групи, які ведуть роботу, особливо на Кубані, де українська мова. До колгоспів не можна підходити ідеалістично, по-народницькому. Що треба робити? Оголосити на чорну дошку 3–5 станиць, у яких заборонити торгівлю, провести чистку, провести кілька процесів з оприлюдненням у пресі. У 31 провідний район уповноваженими направити відомих людей – членів бюро крайкома, КК, КВКа. Поширити чутки про переселення з Півночі на кубанські землі селян, які краще будуть обробляти кубанські родючі землі”.*

Тактика і стратегія творення Голодомору очевидна: приборкати українців, забрати хліб у кубанців, які розмовляють “українською мовою”, застосувати режим соціальної резервації (чорні дошки). У 14-ти районах краю, судячи із стенограми наради з Л. Кагановичем, селянам бракувало хліба, відбувався падіж худоби, половина ріллі не була засіяна. Московські емісари, які приїхали разом із Л. Кагановичем, використовували терміни “Кубань”, “Кубанські райони”, також вимагали виконання хлібозаготівельних завдань, подолати “кронштадтські явища”, тобто рух опору. Л. Каганович запропонував від “оборони перейти у наступ”, припинити завезення товарів, застосувати “чорні дошки”, виправдовував доцільність “великих жертв”.

Кубанські зернові райони опинилися у зоні Голодомору, ознаки якого виявили себе протягом першої половини 1932 р. На початку липня 1932 р., як зазначалося у політичних зведеннях ОДПУ, у селах Краснодарського краю *“селяни голодують, помирають масами, гинуть”*. Анонімні листи, відправлені з Кубані, заявляють про “десятки тисяч помираючих від голоду селян”, про “голодні бунти”. В окре-

мих повідомленнях згадуються 4 райони з виразними ознаками Голодомору. Однак це була лише “генеральна підготовка” до лихоліття 1933 р., яке охопило увесь Північний Кавказ.

У доповідній записці ОДПУ про стан хлібозаготівлі Вешенської станиці згадувалися “середньовічні інквізиторські методи роботи”: уповноважені знімали дахи, вибивали вікна, ламали печі, виганяли босих на 25-ти градусний мороз, закривали голими у льох, примушували пити керосин і солону воду, ходити по-гусячому, стояти з піднятими руками, садовили задом на гарячу плиту, закладали наган у рот тощо. Масового явища набуло людодство у Ставропольському, Павловському, Тихорецькому та інших районах, а вживання сурогатів, дохлої худобу, котів, собак, ховрахів та інших гризунів стало повсякденною справою голодних селян.

У березні–квітні 1933 р., коли необхідно було організувати посівну кампанію, постало питання громадського харчування колгоспників, тому до першого списку (“надзвичайно важкі”) були віднесені “майже усі райони Кубані”. У них продовольчої допомоги потребувало 95% населення, але видали лише колгоспникам (пуд на двір). Та вона не долала голод, тому що весною у селян не було овочів, відтак хліб швидко поїдали. Якщо колгоспник не виходив у поле, то хліб забирали. Так звана продовольча допомога виявилася позикою під зароблені трудодні: за пуд позики мав повернути 4 фунти надлишку. Смертність зростала, а голод не оминув і міста. Він проник в Армавір, Краснодар, Ставрополь, навіть Таганрог.

Документи, зосереджені в архівах Росії, не розкривають повною мірою питання про територію Голодомору на Кубані, Ставропіллі і Дону, але й вони дозволяють говорити про цей страхітливий злочин. Для регіону з великою територією, але малою кількістю населення, була загадковою жорстокість карально-репресивних органів та цинічна зухвалість

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ КАРТА СЛАВЯНСТВА

Составлена по новейшимъ даннымъ профессоромъ Г. Д. Фортниевымъ.

Исполнена, по проекціи профессора Д. И. Менделѣева, Техникомъ В. Л. Войцуховскимъ.

Масштабъ — 1:100,000
Издано въ 1906 году въ Петербургѣ.

Долготы отъ Пулкова.

1906 г.

КІЕВЪ.

— розселення українців в межах Російської імперії

партійних уповноважених. Не був винятком і сам Л. Каганович – ініціатор застосування режиму “чорних дошок”. Його вказівки були виконані.

Мета штучно організованого Голодомору на Кубані цілком очевидна – винищити голодом українців, щоб змінити етнічний склад населення краю. Вагомим додатковим свідченням щодо цього є той факт, що у жовтні – грудні 1933 р. із західних та північних районів Росії на Кубань було переправлено 14 тис. господарств колгоспників, етнічних росіян, переодягнених в одяг кубанців. Сталінське переселення народів виявилось доказом свідомого приховування злочинів проти людяності.

Голод на Поволжі: інтернаціональне лихоліття

Голодомор не оминув і райони Нижньої та Середньої Волги. Він моров у 1921–1922 рр., не став винятком і на початку 1930 р. Голод почався внаслідок недороду й був поглиблений діями радянської влади. Так, у Сталінградській окрузі загинуло 50% озимини. Взимку 1930 р. тут виникли лише “продовольчі труднощі”, 40% селян харчувалися м’ясом та картоплею, а хліба бракувало. Однак восени 1931 р. селяни Нижньої Волги (Саратовський та Сталінградський край) відчули загрозу голодної смерті, а в грудні було виявлено факти голоду у 20-ти районах. Хоча кількість голодуючих сімей сягнула 1230, але траплялися випадки смерті, опухання, вживання сурогатної їжі, дохлятини, тобто повний сталінський раціон для колгоспного села.

Російські історики, досліджуючи причини голоду, відкидають втручання природничо-кліматичних умов на голод 1932 та особливо 1933 р. У деяких районах Нижньої Волги весною 1932 р. не досягли половину ріллі, а плани хлібозаготівлі не зменшували, тому селян залишили без хліба. 10 березня 1933 р. голод уразив 110 колгоспів у 33-х районах краю, а 20 березня 179 колгоспів у 43-х районах. Однак

кількість голодуючих сімей для такої кількості була незначною – 822 та 1920 відповідно. Проте тенденція до розширення території, охопленої страхітливим голодом цілком очевидна. В окремих селах помирало від 20 до 53 осіб. Наприклад, у Самойловському районі у березні померло 19 душ, у квітні – 29, у травні – 70, за три дні червня – 11, а 307 осіб лежали опухлими, з яких 40% обов'язково помирили. Лікарі, які обстежували виснажених людей, зазначали: *“Смерть приходить несподівано, людина ходить з ранку, а до вечора вже мертва”*. У с. Стара Поповка у 1932 р. померло 76 душ, а за січень – квітень 1933 р. – 137. Селяни ловили ховрахів. Але цих гризунів не вистачало на всіх. Так, у родині Т. Є. Коваленка Кловатської сільради цього ж району померло 9 із 11-ти дітей, а мати та донька чекали смерті. У їхньому селі налічувалося 308 опухлих, а працездатних – 167 чол. У деяких селах Ново-Аплінського району із 365-ти залишалося 86 осіб. У 19-ти районах краю були зафіксовані випадки людодства.

Голод і тиф проникли до міст Нижньої Волги: Астрахані, Балашова, Сталінграда, Аткарська, Саратов, Волзька, Еланська, Бальцера. Весною 1933 р. на вулицях підбирали сотні трупів померлих від голоду селян. Зазвичай це були голодні “біженці” та безпритульні діти, але жертвами голоду ставали окремі категорії робітників, яким зменшували норму забезпечення за хлібними картками.

Не уникло голоду населення Автономної СРР Німців Поволжя, які помирали в Енгельському кантоні, в господарствах імені Сталіна та інших більшовицьких вождів. Символічний обряд для жертв Голодомору: померти в іменному колгоспі. Автономну республіку заповнили юрби безпритульних дітей, голодних селян, а в Саратові, Бальцері помирали люди, у селах траплялися випадки людодства. За підрахунками, у 1932 р. загси Нижньо-Волзького краю зареєстрували 47949 померлих від голоду, у 1933 р. – 175604 особи. Слід констатувати факт голоду в окремих районах

Нижньої Волги, а там проживало понад 4 млн осіб. У районах АСРР Німців Поволжя осіло 48 тис. українців, які теж потрапили під смертельний вихор Голодомору.

Середньо-Волзький край (Куйбишевський край, Оренбурзька область), райони Самари, Пензи, Бугуруслана, Ульяновська, Сизрані належали до тих регіонів, які на початку 1930 р. опинилися у “другому колі” ленінсько-сталінського більшовицького раю. У червні 1930 р. внаслідок недороду попереднього року, колективізації та політики хлібозаготівлі, селяни Сизранської і Бугурусланської округ вимагали хліба та допомоги. Були випадки смерті від голоду. Однак тоді був класичний голод, а влада намагалася чимось зарадити, щоб забезпечити проведення сільськогосподарських робіт.

Оренбурзька, Ульяновська округи, Мордовія не мали насіння для сівби, тому були зареєстровані “факти голодної смерті”, а селами прокотилися “голодні масовки з вимогами хліба”. До них приєдналися і райони Пензенської округи. Однак у 1930 р. не набули поширення факти соціально-психологічних аномалій (людоїдство, трупоїдство). Лиш на лівому березі Волги (у районі Бугуруслана, Оренбурга) траплялися випадки вживання сурогатів, дохлятини, опухання, які припадають на січень – березень 1932 р. Майже 14 районів Лівобережжя Волги потерпали тоді від голоду. Не уникли голоду і калмики біля м. Еліста.

Весною 1933 р. спалахнула епідемія тифу, який проник до Оренбурга, Пензи, Бугуруслана разом із юрбами безпритульних дітей. Однак кількість безпритульних, судячи з архівних джерел, у десятки разів була меншою, навіть порівняно із Харківською областю. Епідемія тифу також вирізнялася за кількістю уражених на тисячу населення, що свідчить про різні соціально-демографічні наслідки голоду в областях України та Росії. Недостатньо дослідженим є саме порайонний зріз території голоду в регіоні, а також на території РСФРР загалом. На території Куйбишевського

краю та Оренбурзької області станом на 1 січня 1933 р. проживало 6,7 млн осіб, тобто близько до населення Харківської області, але кількість уражених районів української області суттєво переважала. Для двох російських областей пересічна смертність становила: 16,7% для Куйбишевського краю і 23,5% для Оренбурзької області, тоді як у багатьох районах України – до 50%. Дивно, але Всесоюзний перепис населення 1937 р., який вважається достовірним, зафіксував збільшення населення у Саратовській, Оренбурзькій областях і Башкирії порівняно із 1926 р.

Від Волги до Далекого Сходу: голод чи Голодомор?

Чи був голод і яким у незернових районах РСФРР: Нечорнозем'ї, Башкирії, Татарстану, Уралу, Сибіру (Східного і Західного), Далекого Сходу? Оpubліковані документи та матеріали показують лише існування проблем із постачанням туди хліба та іншого продовольства, а не про цілеспрямовану політику Москви, спрямовану на терор голодом, як це було в Україні. Населення в Карелії, Новгороді, Брянську, Гжатську, Єльні, Ржевську, Смоленську, Рославлі, переживало “продовольчі труднощі” та пригнічений “політично-моральний настрій”. Але це стосуються іншої теми – функціонування радянської карткової системи постачання міст та промислових новобудов. Наявність у цих містах безпритульних дітей і жебраків свідчила про міграцію голодних людей. Зменшення норми хлібопостачання за картками, особливо окремих категорій службовців та робітників, штовхало їх на пошуки хліба, навіть на жебрацтво. Подібні явища – красномовне свідчення “переваги” соціалістичної системи над капіталістичною, про яку так галасливо заявляли більшовики. Економічна система була вибудована так, що розраховувати на власний порятунок було неможливо.

Особливо показовою є відсутність голоду в прикордонних з Україною Смоленщині та Брянщині. Тоді як Чернігівщина та Сумщина конали від Голодомору, там фіксують-

ся лише окремі перебої з постачанням харчів. Недарма українське населення прагнуло якось обійти загороджувальні загони й проникнути на сусідні території, щоб виміняти там що-небудь на хліб.

Натомість на Уралі факти голоду були зафіксовані у грудні 1931 р., коли хліба вимагали 20 колгоспів у 10-ти районах, у січні 1932 р. – 146 колгоспів у 18-ти районах, у лютому – 202 колгоспи 22-х районів. Селяни харчувалися сурогатами рослинного походження, дохлятиною, а в окремих родинях траплялися випадки опухання, смерті від голоду. Селами поширювалася епідемія чуми, причиною якої медики вважали погане харчування. Можна погодитися з думкою російських істориків, що на Уралі відбувався голод, але він не мав ознак Голодомору.

На території Татарстану і Башкирії голод спостерігався весною 1932 р. та особливо у 1933 р. Так, у березні 1932 р. голодували селяни у 12-ти районах, навіть з випадками опухання та смертності. У квітні 1933 р. випадки локального голоду траплялися в 25-ти районах Башкирії, а в сільських радах помирили десятки селян.

У січні 1932 р. “продтруднощі” фіксуються в 50-ти районах Західного Сибіру, з яких у 40-ка набули “гострої форми”, а з лютого поширилися ще на 25 районів. Голодні селяни, намагалися громити колгоспні комори, вживали в їжу різні сурогати, а також дохлих тварин. Черевний тиф проник у міста Західного Сибіру – Абакан, Бійськ, Омськ, Барнаул, Томськ, Кемерово, Новосибірськ. Медики встановили причину: через “спецпереселенців”, які приїздили із Середньої Азії, Криму, Центрального Чорноземного округу. У районах Східного Сибіру також траплялися випадки “продтруднощів”, але лише в кількох районах.

Хронічне недоїдання та голод охопили і райони Далекého Сходу. “Продовольчі труднощі” відчували робітники підприємств Амурської області, Посьєтського прикордонного району, у якому проживало 85% корейців. Ті були

змушені харчуватися польовою травою “чин чирш”. Й. Ста-
лін запевнив керівництво Східно-Сибірського крайкому про
надання продовольчої допомоги – “свою долю отримаєте”
(3 млн пудів хліба, закупленого в Канаді). В Україні ж було
цілком інакше. В Україні виселяли селян із прикордоння,
створювали так звану санітарну зону завширшки 500 метрів,
а в регіонах РСФРР “підгодовували” населення для зміц-
нення лояльності, хоча значна частина корейців все одно
залишила радянську республіку.

Голодомор казахів: “відкочевники” жаху

На території Казахстану проживало понад 10 етнічних груп. За переписом 1937 р. населення республіки нараховувало 5,1 млн осіб, з яких 2,8 млн казахів, 1,2 млн росіян, 0,5 млн українців, 0,1 млн узбеків, 80 тис. німців та 92 тис. татар. Решту становили народності від кількох до 32 тисяч (мордвини, уйгури, дунгане).

Голод проник на територію Казахстану вже на початку січня 1930 р. Саме тоді від нього потерпали селяни с. Полтавки Петропавловської округи, а про допомогу заявляли члени сільради Є. Мироненко, І. Сергієнко, родини яких нестерпно голодували. Партійні і радянські органи влади повідомляли про наявність “продовольчих труднощів” та “контингенту голодуючих”. Голод охопив населення Алма-Атинської, Семипалатинської, Актюбінської, Павлодарської, Петропавловської, Уральської, Кустанайської, Акклевлінської округ. Він швидко поширювався на інші регіони, а місцями набув ознак “масового голоду”. Станом на 20 червня 1930 р. у 24-х районах налічувалося 110 тис. тих, хто голодував. Рятуючись від голоду, населення потягнулося в Україну, до озера Балхаш, в інші регіони. Розпочалося “відкочування” казахів, які перевертали юрти і назавжди залишали освоєні землі.

Недорід 1931 р. та хлібозаготівлі спричинили чергову фазу голодування, яка почала набирати ознак Голодомору. Масовий голод стався у жовтні, а в листопаді – грудні голодували селяни 10-ти районів, у січні – лютому 1932 р. – 20-ти районів, наприкінці лютого 33-х районів, з яких у 10-ти –

“гостро”. За грудень–березень померло 1219 осіб, виявили 4304 опухлих. У Павлодарському орайоні за півтора місяця померло 515 осіб, а люди їли котів, собак, дохлу худобу.

В окремих районах Актюбінській області аули були переповнені опухлими селянами, які становили половину їхніх мешканців. У Федорівському районі помирали українці, у Кустанайському – німці, а в решті районів – казахи. Виявився жажливий функціональний принцип радянської політичної системи: Голодомор – більшовицький за походженням, інтернаціональний за смертними наслідками.

Отже, “інтернаціонал смерті” діяв неухильно. У березні 1933 р., коли Голодомор досяг смертоносного апогею, майже всі райони Актюбінської області потерпали від його ходи, а шість були особливо уражені. Однак інтенсивність смерті серед казахів, якщо порівнювати із селами в Україні, була меншою. Наприклад, у лютому 1933 р. померло 353 осіб у 8 аулах Уільського району. Серед населення шести аулів Батбакаринського району померла 321 особа, а від жовтня 1932 до березня 1933 р. – 1046 людей. Для порівняння в окремих селах Уманського району України смертність перевищували показники смертності десяти аулів Казахстану разом узятих.

Селянам України заборонили виїзд за хлібом, села оточили загороджувальними загонами, ізолювали “чорними дошками”, але і щільність населення була значно вищою. Натомість у лютому–травні 1933 р. Раднарком СРСР видав кілька постанов про надання продовольчої допомоги “відкошечникам-казахам”, про джерела покриття насінневої допомоги коштом місцевого бюджету. Нічого подібного не спостерігалося в Україні, де від селян вимагали обов’язкового повернення насіння, а так звана проддопомога видавалася винятково для громадського харчування колгоспників, які займалися польовими роботами, особливо вирощуванням цукрових буряків.

Гнані голодом казахи шукали порятунку, тому рух “відкочування” набув тоді масового характеру. Аули мали номе-

ри, ніби резервації та колгоспи років нацистської окупації в Україні, але їх масово полишали люди, розбрівшись світами. До Сибіру виїхала половина учителів, “посилився наплив переселенців” до інших регіонів, а до Китаю – набув “масового характеру”. Голодні і виснажені казахи просили “книшкехтой”, тобто “дай хліба”. Вони рушили також до Середньої Азії й далі до Тибету. У квітні 1932 р. казахи-біженці заповнили Оренбург. Їм видавали обіди за 10 коп., а коли кількість біженців досягла 6 тис. – годували безкоштовно. На руках матерів помирали голодні діти. Місто накрили епідемії тифу та віспи. Всього у 1930–1932 р., за неповними даними, майже 200 тис. осіб виїхали за межі Казахстану.

20 січня 1933 р. керівництво Калінінського району Алма-Атинської області повідомляло про те, що на шляху Каскелен – Алма-Ата помирали “відкочевники”. Для них створювали пункти харчування, виснажених і хворих вивозили до лікарень. Масове переселення кочових казахів позбавляло робочої сили місцеві колгоспи, тому керівництво Казахстану запропонувало 20-ти районам створити умови для “осілості” 18 тис. господарствам. У лютому 1933 р. ОДПУ Західно-Казахської області доповідало про масовий голод в аулах Джамбейтинського і Джанинбекського районів, про факти смерті дітей і колгоспників, навіть у Голощокінському аулі, названому на честь секретаря Казахського крайкому ВКП(б) Ф. Голощокіна.

Влада намагалася стримати міграційні процеси, але не заборонами виїзду, як це було в Україні, а працевлаштуванням в інших регіонах, тобто за місцем скупчення і тимчасової дислокації. 27 лютого 1933 р. Актюбінський обком партії видав розпорядження про надання продовольчої допомоги населенню 19-ти районів. Зупинити переселення виявилось справою складною, а подолати смертність ще важчою, тому що значна частина жертв Голодомору досягла незворотної межі виснаження та опухання організму від білкової недостатності. Майже половина опухлих помирала. Так, у Семи-

палатинському районі за три місяці померли 2636 осіб, аули зменшилися на 4209 господарств. На вулицях Алма-Ати щоденно вивозили трупи: за січень–березень було підібрано 487 жертв. Міліціонери записували до звіту з “очистки” вулиць: *“надійшло 12, з яких 5 казахів, 7 європейців”*.

Втрати казахів від Голодомору в Казахстані протягом 1932–1933 р., за підрахунками російського історика І. Зелєніна, становили 31% населення. Однак демографічні втрати не вичерпують трагедії казахів. Десяткам, а можливо і сотням тисячам, вдалося зберегти життя шляхом “відкочування” до сусідніх країн, але народ втратив значну кількість носіїв культурної самобутності, повною мірою відчув згубні наслідки депопуляції. Казахи, гнані голодом, масово гинули і прилаштовувалися до незвичних умов життя, відтак опинилися серед іншого соціуму. 7 липня 1933 р. Секретно-політичний відділ ОДПУ СРСР інформував керівництво про ситуацію в Казахстані, зауваживши про надання продовольчої допомоги 206 тис. осіб у 104 районах республіки. Чекісти згадали також факти голоду, 7 тис. померлих за березень–травень, випадки людоїдства і торгівлі людським м’ясом, крадіжок хліба і майна.

Демографічні втрати населення Казахстану від Голодомору, за деякими підрахунками, в абсолютних числах становили понад 600 тис. осіб. Однак на території республіки від голоду помирили й представники інших етносів – росіяни, українці, німці, татари, узбеки. Статистика має інституційне право на “похибку”, яка буває надто суттєвою. За матеріалами перепису 1926 р. на території СРСР проживало близько 4 млн казахів, а в 1937 р. – 2,8 млн осіб. Відтак 1,2 млн казахів дивним чином “трансформувалося” і демографічно “розчинилося”. Голодомор цього самобутнього етносу забрав життя сотень тисяч, а головне змусив покинути місця “осілості”, зруйнував соціально-побутові основи культури та історичні традиції.

Висновки

Початок 1930-х рр. увійшов в історію як доба голоду та Голодомору на величезній території СРСР. Голод і масове голодування спостерігалися у 1929 – першій половині 1930 р. в Україні, в окремих регіонах РСФРР, Казахстану. Випадки голодних смертей не мали масового поширення, а в районах Центрально-Чорноземної області Росії, на Уралі та на Далекому Сході “продовольчі труднощі” були пов’язані не з цілеспрямованою політикою влади на винищення населення штучним голодом, а кричущими вадами карткової системи. Тут не було Голодомору ні в 1930–1931, ні в 1932–1933 рр.

Територія власне Голодомору охоплювала Україну, Казахстан, Кубань та Поволжя. Вона починає формуватися восени 1931 р., розширюється упродовж першої половини 1932 р., а з осені та протягом січня–липня 1933 р. Голодомор набуває ознак терору голодом, який за політично-правовими оцінками був геноцидом.

Для України територія Голодомору неухильно збільшувалася протягом 1932–1933 рр. За кількістю уражених районів та інтенсивністю смертності вона набагато “випереджала” Казахстан та Поволжя. Частина голодних українських селян заповонила прикордонні райони Росії, які не знали масового голоду, тому складалося враження про лихоліття у Курській, Воронежській, Орловській областях у 1932 р. У двох перших областях проживало 675 тис. українців, які довідалися про нестерпне голодування селян в Україні. Невипадково Й. Сталін скаржився В. Молотову та Л. Кагановичу.

вичу про “скиглення” українських колгоспників та селян, які їздять регіонами СРСР. Голодні українські селяни-біженці опинилися навіть на вулицях Москви. На території РСФРР проживало понад 3 млн українців, але не вони “скиглили” у січні-липні 1932 р., а українці УСРР – покріпачені колгоспним ярмом, селяни-одноосібники, які сподівалися на допомогу Москви. Однак марно, тому що Й. Сталін особисто розподіляв продовольчі потоки, ніби диригент смертоносного хору, одним дозволяв, іншим забороняв.

Статистичні параметри території Голодомору в Україні засвідчують одночасну наявність політичних, соціально-демографічних і морально-психологічних ознак цієї трагедії. Територія Голодомору охопила у 1932–1933 рр. усі області та райони УСРР, накривши жахливим лихоліттям 22,4 млн осіб. Вражала інтенсивність смерті від голоду: щоденна, локальна (вимирання родин, хуторів, сіл), порайонна. Зафіксована вибіркова смертність, обліком якої займалися загси, органи ДПУ, міліції та медики, була заниженою владою у кілька разів. Жодна із республік СРСР, про голод чи Голодомор у яких існують документальні підтвердження, не мала такої кількості уражених регіонів, як Україна. Цього факту не заперечують і професійні історики з Росії, тому що переконливим доказом є перепис населення 1937 р., який зафіксував найвищу смертність в УСРР порівняно з іншими республіками.

На території РСФРР, судячи з опублікованих та архівних документів, Голодомор уразив населення Північного Кавказу – Кубань та Ставропольський край, а також Поволжя. Недостатньо документальних доказів стосовно масовості та глибини голоду на території Центрально-Чорноземної області в 1932 р. Важко поділити біль і жах, але жодна з областей РСФРР не мала такого територіального покриття голодним лихоліттям, як Україна. Та ця сумна першість, яка коштувала щонайменше 7 млн жертв,

не тішить, а лиш спонукає до усвідомлення злочину Геноциду.

Народи Казахстану, який безпосередньо підпорядковувався союзному уряду, також опинилися у полоні Голодомору. Від голоду, голодування, а потім і Голодомору потерпали усі етноси, які проживали на території республіки, але найбільших втрат зазнали казахи – від 675 тис. до 1,1 млн осіб. Гнані голодом і репресіями, казахи опинилися в інших республіках і країнах, втративши етнокультурну та соціально-побутову самобутність. Вони мусили покинути межу традиційної “осілости”, однак масовий рух так званого “відкочування”, притаманних для регіону, виявився жакливим походом у небуття. Люди потрапили в інше соціальне середовище, трансформувалися та асимілювалися у ньому. Голодомор завдав глибокого соціально-психологічного шоку казахам, а також іншим народам колишніх республік. Наприклад, усі райони Автономної Молдавської СРР, яка була у складі УСРР, зазнали удару Голодомору, а молдавани та українці рятувалися втечею до Румунії.

Вивчення територіальних особливостей Голодомору зайвий раз спонукає до заперечення самого терміну “загально-союзний голод”, позаяк явища голоду, голодування та Голодомору нерівномірно виявлялися в областях, союзних та автономних республіках. Дивує, але згаданий перепис населення 1937 р., демонструє збільшення населення РСФРР порівняно із 1926 р., виокремлюючи його катастрофічне зменшення у п’яти із семи областей України. Очевидно втрутилися соціально-економічні і демографічні фактори, а також сталінські мобілізації на новобудови першої та другої п’ятирічок. Виокремлення Дніпропетровської і Донецької областей, у яких відбулося збільшення кількості населення у 1937 р., не збігається із порайонними та загальними демографічними фактами смертності від голоду. Відмінності території Голодомору в УСРР та РСФРР очевидні і зафіксовані у документах, які виявили та опублікували українські

дослідники (багатотомні видання документів і спогадів). Ці відмінності проявляються у кількісних показниках (райони уражені Голодомором, наявність його виразних ознак – динаміка смертності, соціально-психологічні розлади (канібалізм, поїдання трупів людей і худоби, сурогатна їжа).

Причини Голодомору універсальні (колективізація, хлібозаготівлі, терор голодом – застосування “чорних дошок”, натурального штрафу, конфіскації майна), але формування його території і руйнівні наслідки мають регіональні особливості. Не враховуючи їх, ігноруючи національну специфіку, складно досягнути цілого, тобто належної правової оцінки Голодомору. Використання російськими істориками терміну “загальносоюзний голод”, нічим не підкріплюється, крім політично-ідеологічної мотивації, наявність якої безсумнівна. Історики з Росії перебувають лише на стадії накопичення документального матеріалу про голод та продовольчі труднощі на території Російської Федерації. На підставі опублікованих ними матеріалів, неможливо зробити висновок про одноманітність чи бодай подібність ураження голодом її областей та автономних республік, не кажучи вже про подібність з українською ситуацією. Гуртування випадків голоду від Курської області до Далекого Сходу, але без показу інтенсивності проявів упродовж 1932–1933 рр. на території кожного російського району і села, є лише географічним оглядом.

Для поширення терміну “загальносоюзний” голод на територію УСРР недостатньо просто констатувати універсальність причин та унітарність СРСР. Повинні бути факти тотожності самого явища в Україні та Росії, включно зі смертністю. А такого немає. Тому й не дивно, що ні Державна Дума Росії, ні науковці, ні громадськість ніколи не прагнули оголосити голод в деяких регіонах Росії геноцидом, а Голодомори на Кубані та в Поволжі старанно приглумлюють.

З М І С Т

Вступ	3
Голодомор: тлумачення терміну і явища	7
“Чому УСРР так голодує?”	12
Сталін – Кагановичу: “Україні дано більше ніж треба”	16
Територія Голодомору-Геноциду: друга фаза	
сталінського терору	24
Голод у Росії	38
<i>Центральна Чорноземна область</i>	39
<i>Кубань та Північний Кавказ – продовження геноциду</i>	
<i>українців</i>	42
<i>Голод на Поволжі: інтернаціональне лихоліття</i>	48
<i>Від Волги до Далекого Сходу: голод чи Голодомор?</i>	51
Голодомор казахів: “відкочевники” жаху	54
Висновки	58

Що ще почитати?

Воротыленко М. Голодомор в Україні языком фактов, или как современная официальная московская статистика подтверждает факт Голодомора в Украине в 1933 году. – Дніпропетровськ, 2012.

Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. – Москва, 2007.

Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – Київ, 2007.

Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу. – Київ, 2008.

Голодомор 1932–1933 років в Україні за документами ГДА СБУ. Анотований довідник. – Львів, 2010.

Голод в СССР. 1929–1934. Том первый. 1929 – июль 1932. Документы. – Москва, 2011.

Голод в СССР. 1929–1934. Том второй. Июль 1932 – июль 1933. Документы. – Москва, 2012.

Командири великого голоду: Поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну та на Північний Кавказ. 1932 – 1933 рр. – Київ, 2001.

Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. – Київ, 2007.

Марочко В., Мовчан О. Хроніка Голодомору 1932–1933 років. – Київ, 2008.

Марочко В. Творці Голодомору 1932–1933 рр. – К., 2008.

Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – Москва, 2001.

Науково-популярне видання

ВАСИЛЬ МАРОЧКО

**ТЕРИТОРІЯ ГОЛОДОМОРУ
1932–1933 рр.**

Художній редактор
Георгій Сергєєв

Коректори
Оксана Шевченко та Наталя Кунець

Комп'ютерна верстка
Ірина Стариковська

Підписано до друку 31.01. 2014. Формат 60х90 1/16. Папір офсетний № 1.
Друк офсетний. Умовн. Друк. Арк. 5. Обл. вид. арк.4,44.

Видавець: ПП Наталя Брехуненко

Дистрибуція: тел. (04597) 61-350, (044) 279-08-53,
факс (044) 278-08-63, моб. 0676562149
e-mail: wbrekhunenko@ukr.net

ТОВ “Друкарня «Рута»”
10014, м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1.

